

סא"ל (מיל') ד"ר אלחנן אורן

פרק באסטרטגיה "שובית" 1937-1939

"מבחינה מדינית אינני יודע מצוה יותר דוחקת ואמצעי-מלחמה יותר אפקטיבי מאשר העלאת נקודות שלנו בשטחים אלה, ויצירת עובדה".
משה שרתוק (שרת), 7 ביוני 1937.

משני עברי הירדן

הירדן, מפעל נהריים ומפעל האשלג. כיום נוספו על אלה צינור-הנפט הטרנס-ערבי (TAP-Line), מוביל-המים הארצי, המחצבים בתמנע, נמל אילת ומקורות-הדלק לחוף מפרץ סואץ. המאבק על גורל עמק הירדן ועמק בית-שאן בשנות המאורעות מבטא את ההערכה המדינית והאסטרטגית לאזורים אלה, שערי-הפלישה ההיסטוריים מהמזרח. על רקע זה מאלף במיוחד המאבק המדיני על תחנת-הכוח שבנהריים, הממוקמת מדרום לירמוק, באמירות של עבר-הירדן.

די בהערות אלה כדי להצביע על קשרי "או רעתה", בפנותנו לימים בהם הוקם ה"מעוז" הראשון, הישוב מעוז-חיים שעל מעברות הירדן, מישובי חומה ומגדל.

מטרת מאמר זה לבחון את התרומות של האסטרטגיה הישר-בית בשנים 1937-1939, ובמיוחד מתרכזים הדברים בשיקולים ובהחלטות של ההנהגה הציונית הן לגבי קביעת "העובדות בשטח" והן לגבי המדיניות. מתוך הדיון בפרק-זמן אחד ובחבל-ארץ אחד יציירו גורמי-קבע ונסיבות שהשתנו מאז.

"חומה ומגדל" וראשית האסטרטגיה הישובית

בימי יוני 1937 שררה בארץ ציפיה מתוחה — ועדת פיל, שעשתה בארץ מנובמבר 1936 עד מחצית ינואר 1937, עמדה לפרסם את המלצותיה. לראשונה נשקף סיכוי ריאלי שתמליץ על מדינה "לאלתר", אך הסיכוי נכרך בסיכון: העצמאות היהודית תצומצם לחמישית מארץ ישראל המערבית. חברי הועדה מצאו בארץ מציאות שנוצרה תוך מאורעות תרצ"ו: מלחמת הכנופיות בדרכים חילקה את הארץ למעשה; אזורים נרחבים נסגרו בפני הנוסע היהודי, אלא אם כן יסע בשיירה מלווה צבא בריטי; דרכים חדשות נסללו בחיפזון, כדי לקשר בין הישובים העבריים; נמל יפו הושבת, ונמל-סירות נפתח בצפון ת"א. חברי הועדה התוו למדינה גבולות המקיפים את נקודות הישוב העבריות וכך קבעו את תחומה הדרומי בבאר-טוביה, אשר פונתה במאורעות תרפ"ט אולם מאז נושבה מחדש. ועדת פיל יצאה ארצה לאחר שהעריבים הפסיקו את שבייתם הכללית באוקטובר, ונשתררה מעין "הפוגה" במאורעות. עתה נתחדשה תנופת ההתישבות היהודית. שבעה מתנחלים אמיצים חידשו את היוזמה הישובית — בצאתם לשקם את כפר-ח'יטין בקרבת טבריה, — מעשה נעז בתנאי הימים ההם, אך עדיין

מה בין "הזמן הזה" ו"הימים ההם"?

מה הקשר בין מצבנו כיום, לאחר מלחמת יום הכיפורים והסכמי הפרדת הכוחות, ובין ימי תרצ"ו? האם יש היבטים אקטואליים באסטרטגיה הישובית בימי ראשית התגבשותה? מפתיעה אמיתות המשפט: "ככל שמשתנים הדברים — הם נשארים כמות שהם". במאורעות תרצ"ו הלמו העריבים בכוח בלתי צפוי ובהחלטה נחושה להפסיק את בנין הבית הלאומי. הישוב — שמנה אז כארבע מאות אלף נפש — חש שנלחם על חייו. העריבים הפתיעו בעוצמת התקפתם ובדרכי לחימתם, ובתחילה התקשה הישוב להתגבר על תחושת "מחדלים" בכוחות המגן. רבו השואלים, "עד מתי?" ודברי משה בלינסון לנופלים ברוחם עדיין נשמעים אקטואליים עתה: "עד מתי? עד שכוחו של ישראל בארצו ידון, למפרע לתבוסה כל התקפת אויב, באשר הוא שם, עד... שידע האויב: אין אמצעי לשבור את כוח ישראל בארצה, כי הכרח החיים אתו ואמת החיים אתו ואין דרך בלתי אם להשלים אתו".

כבר בתרצ"ו, מצאנו דרך לעבור ליוזמה התקפית — יצחק שדה פיתח את טקטיקת "הנודדת", וממנה צמח הפר"ש, שיצא מן הגדר ופעל בשדה ובליילה. אז גם פותחה לראשונה האס-טרגיה האופנסיבית של התישבות מרחיבת תחומים.

המאבק הצבאי-ישובי השתקף עד מהרה בהתמודדות מדינית. התגבשה הצעה בריטית לחלק את ארץ-ישראל המערבית, והוטל בכף גורלם של שטחים חיוניים לישוב מבחינה דמו-גרפית, כלכלית וביטחונית גם יחד. ירושלים היהודית עמדה להיכלל במובלעת בריטית הכוללת את ירושלים, בית-לחם, ופרודור ליפו. בצפון הוצע לקרוע את עמק הירדן, לרבות דגניה והקיבוצים המשגשגים ממזרח לירדן.

כאז כן עתה, נאלצה ההנהגה היהודית לומר את דברה ו"לצייר מפות" — להעריך את השטחים החיוניים בעיניה, ולנמק את עמדותיה. כבר אז נקרענו בין שתי השקפות נוגדות: היו שהעדיפו התכנסות באזורים יהודיים רצופים שבהם יהיה המי-עוט הערבי מבוטל, לעומת אחרים שדגלו במדיניות של התפשטות ישובית, הבאה להבטיח את האינטרסים החיוניים של הישוב ושל התפתחותו בעתיד.

יש להדגיש כאן את רגישות הישוב לאזורי הספר. נכסי-מפתח חיוניים ביותר מצויים ממש בקווי-הגבול: אז היו אלה מקורות

ללא חידוש טקטי². חברי קיבוץ תל-עמל היו הראשונים שפרצו דרך חדשה ליוזמה ישובית לנוכח הכנופיות. לפני המאורעות היו מעבדים את אדמות תל-שוק, מדרום לסחנה, ועתה ביקשו להיאחזו באדמתם לבל תאבד. הם מצאו דרך להקים נקודה בצורה תוך יום אחד מבוקר עד ערב בשיטת „חומה ומגדל“³. כאשר יבשה הקרקע לאחר גשמי החורף, יצאו מבית אלפא ועלו על אדמתם ב-10 בדצמבר 1936. בכך חדרו לעמק בית-שאן ששרץ בדוים חמושים. כוח אבטחה שמר על החברים והמתנדבים ממשקי הסביבה ביום העליה, וארבעים חברים ניצבו נכונים להדוף התקפה על הישוב החדש. במהרה נראה שהניסיון עלה יפה, והיוזם שלמה גרזובסקי (גור) נקרא להדריך גרעיני מתישבים אחרים; ישובי „חומה ומגדל“ נוספים קמו: קבוצת „השדה“ עלתה לשדה-נחום, מזרחית לבית-השיטה, ב-5 בינואר 1937. ב-25 בפברואר התנחלה גינוסר, וב-21 במרס עלו שני הישובים התאומים מסדה ועין-הקורא (שערי-הגולן) לאדמותיהם בסמוך לירמוך. כעבור שלושה שבועות, ב-9 באפריל, יצאו מתישבים מעמק-הירדן לבית-יוסף, דרומה מהמחנה הקיבוצי גשר⁴. כמה ימים לאחר מכן הוקמה משמרה-שלושה בבקעת יבנאל.

ההתיישבות נתחדשה מכוח יוזמתם ודחפם של אנשי תל-עמל, שרתמו לעזרתם את גוש עין-חרוד, המרכז החקלאי והקהק"ל, וקיבלו הדרכה טכנית וטקטית מיוחנן רטנר, איש „ההגנה“⁵. יוזמת בוני תל-עמל ושדה-נחום הייתה הדים בארץ — כי כל מאמצי ההגנה והבנין עד כה הוקדשו לשמירה „על היש“, אולם חלוצי „חומה ומגדל“ בישרו את הגיחה מן המצור אל מרחבים חדשים. כבר בפברואר 1937 הכיר דוד בן-גוריון במשמעות המדינית של תל-עמל ושדה-נחום והגדיר את עלייתם כ„מאורעות מדיניים ממדרגה ראשונה“⁶. אולם המחלקה המדינית של הסוכנות לא התערבה עדיין בתהליך הישובי, המנוהל בידי הקהק"ל והמרכז החקלאי. ראש המחלקה, משה שרתוק, שהה בלונדון עם וייצמן, וחזר ארצה באפריל, מיד בשבו נרתם למר"מ עם הממשלה המנדטורית בדבר מיסדת העליה (ה„שדיל“)⁷ למחצית השנה הקרובה. אך במרוצת חודש מאי התפנה למגעים עם אברהם הרצפלד מהמרכז החקלאי ועם יוסף ויץ מהקהק"ל, והכיר בעוצמת שאיפתו של הנוער להתישב ובפוטנציאל המדיני שבהתיישבות „חומה ומגדל“. מראשית יוני הוא משקיע את עצמו ראשו ורובו במשימה זאת⁸.

תחילת יוני 1937, הם ימי הראשית של ההתיישבות המדינית והאסטרטגית — משמע, התיישבות לאור תוכנית מדינית ומתוך שיקולים אסטרטגיים⁹. אסטרטגיה זאת תקבע מעתה את יעדי ההתיישבות, תשקול חיוניות ועדיפות בקניית קרקעות וב-העלאת ישובים, תבחר את העיתוי, תרכז את כוח האדם ואת המשאבים למבצעים ישוביים, וכן תקיים כוחות לאבטחתם ולתגבורם של ישובים שיוקמו ביעדים חיוניים.

התיישבות וגבולות מדרום לכינרת עד 1937

ביוני 1937 עמדה בפני המדיניות הישובית המשימה הדחופה * גשר הוקמה בשנת 1922. אנשיה עברו לאדמות דלהמיה (אשדות יעקב) בשנת 1933, והמשיכו להחזיק במחנה הישן. במאורעות תרצ"ו נתנסתה גשר בהתקפות ירי ובנסיגונות פריצה (מאורעות תרצ"ז, ת"א תרצ"ז, עמ' 575—579).

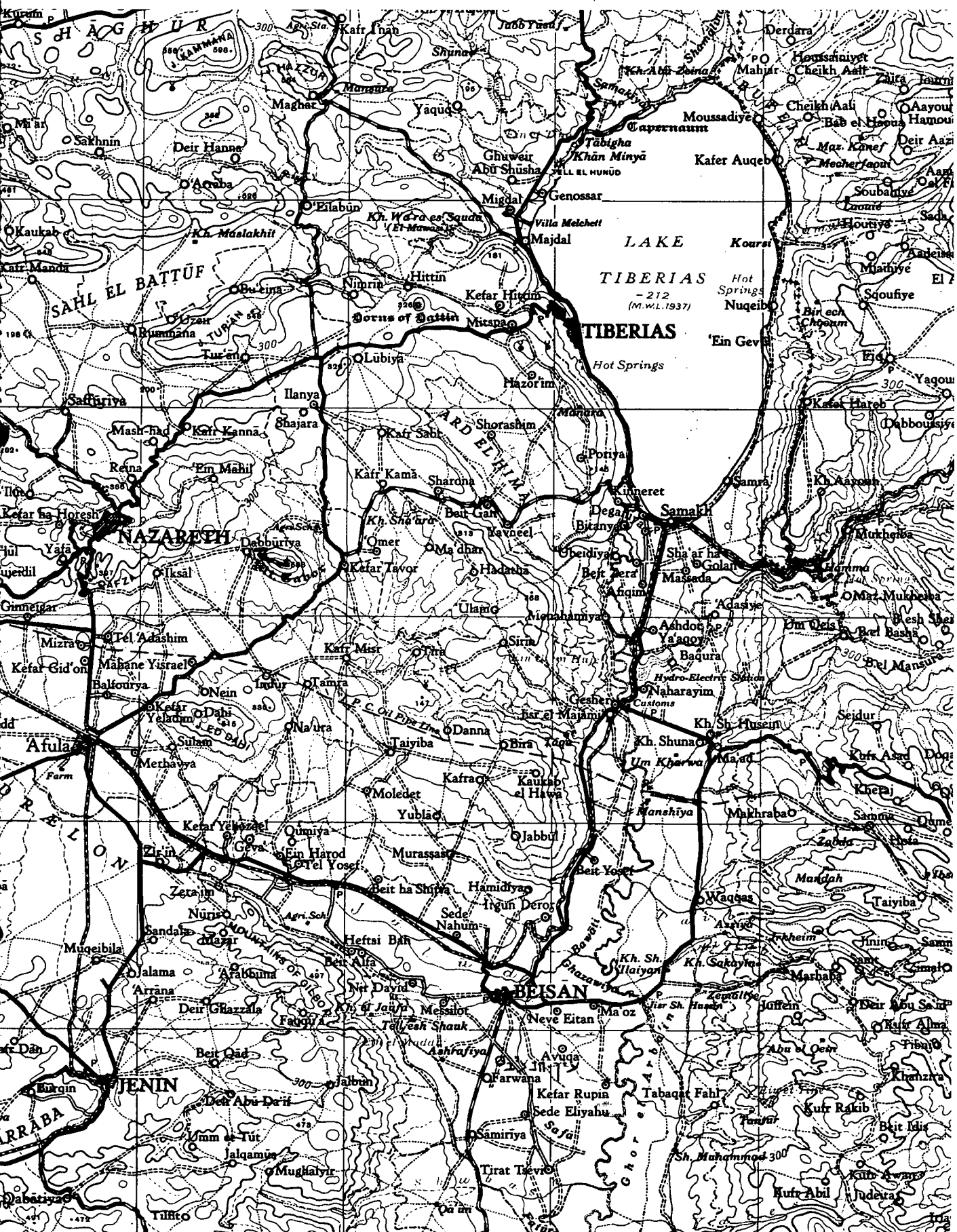
להציל שני אזורי התיישבות חיוניים למדינה היהודית: עמק בית-שאן שעיקרו לא נושב עדיין, ו„קדחת הכינרת“ — העמק שבין הירדן והירמוך הקרוי בשגרת הלשון „עמק הירדן“ (כאן ננקט המונח „קדמת הכינרת“ כדי להגדיר ביתר דיוק את האזור הנדון, המשתרע מן הכינרת והירדן עד הגבול המנדטורי והירמוך)¹⁰. בשפך הירמוך לירדן הוקם מפעל-החשמל הגדול שבנהריים. ליד בית-שאן וסמוך לנהריים חיברו גשרי כביש את שני עברי-הירדן, ושימשו את הציר הכלכלי הצבאי חיפה—בגדד. ליד נהריים עברה גם מסילת-הברזל („מסילת העמק“) העולה במעלה הירמוך לעבר אדרעי. מדרום לנהריים עבר צינור הנפט העירקי ועלה בנחל תבור (ודי בירה) לעבר חיפה. מאז ומתמיד שימשו מעברות הירדן של עמק בית-שאן לפולשים ולשוסים מן המזרח, ומכאן עלו הדר-כים הנוחות ביותר מזרח, אל הגלעד.

מה פעלה ההתיישבות היהודית עד 1937 באזורי-מפתח אלה? כבר הברון רוטשילד התכוון לישב מתישבים בעלי ניסיון צבאי בגדה המזרחית של הירדן¹¹. הקהק"ל רכשה כאן ב-1905 את אחד משטחי-הקרקע הראשונים שלה, אדמת אוס-ג'וני, שטח „שהיה כולו חטיבה אחת — רק הירדן חצאו — ומשופע במים“¹². בשנת 1909 סייע ארתור רופין בידי ששה פועלים ופועלת אחת מבני העליה השניה להקים בשטח זה את דגניה¹³. החלוצים הנמשכים אל השטחים הנרחבים מעבר לנהר, לא נתנו דעתם לכך שהם מציבים „ראשי-גשר“; אילו הדריכו או שיקולי ביטחון, ספק אם היו „צולחים“ את הנהר. אך בכל חיותיהם וזיכרונותיהם של ראשונים אלה אינך מוצא רגישות להיבט גיאופוליטי על הירדן כגבול-לעתידי. אדרבא, הנהר נדמה להם חוצה את ארץ ישראל המקראית בתווך, כשם שחצה את אדמותיהם¹⁴.

לאחר כיבוש הארץ בידי הבריטים, עברו על עמק הירדן ימים מתוחים במאורעות תר"פ. דגניה ב', שנושבה כמה חדשים לפני פרוץ המאורעות, פונתה כאשר קרבו אליה המוני הבדוים שהתכוננו לפשוט על מחנה חיילים הודיים בצמח. פורעים פגעו במשפחה האחרונה ממתישבי „בני יהודה“, בשיפולי הגולן מעל הכינרת, ושמר קץ לעשרים וארבע שנות היאחזות עיקשת של בני צפת מהישוב הישן במושבתם הנידחת¹⁵. לאחר המאורעות חזרו חברי דגניה ב' למשקם. ב-1922 התישבה קבוצת גשר בגדה המערבית של הירדן מדרום לשפך הירמוך, ליד גשרי הכביש ומסה"ב. ב-1927 הוקמה בית-יזרע מדרום לדגניה. כבר ב-1921 זכה פנחס רוטנברג בזיכיון להפקת חשמל ממימי הירדן והירמוך, ובקיץ 1927 החל בהקמת תחנת-הכוח הגדולה

* המושג „אסטרטגיה ישובית“ החל רווח בשנות ה-40. לקראת פרוסום הספר הלבן קבע בן-גוריון, שפעולתו המשקית-התיישבותית „צריכה להיעשות עכשיו מתוך חשבון פוליטי-אסטרטגי“ (הג'ל, במערכה ב' עמ' 118). הביטוי מופיע גם בניסיון-הסכם של ברל כצנלסון ואליהו גולומב עם ערי ז'בוטינסקי ובנימין ז'בוטינסקי (אליאב) ב-1940 (אליהו גולומב, חביון עוז, במערכות 1953, עמ' 114). ב-1943 עיבדו רפאל לב ויוסף רוכל (אבידור) תכנית ל„התיישבות היהודית מבחינת שיקולי הביטחון“ (תולדות ההגנה ג, עמ' 1876—1878). לסיה גלילי (אל"מ אלעזר גלילי, העורך הראשון של „מערכות“) טבע את המונח „אסטרטגיה ישובית“, תחילה בכנס מפקדים ב-1942, ואח"כ במאמר „מעמד והתפשטות“, מערכות ל"ו (ספטמבר 1946).

*** המושג השגור אינו מדויק למדי: „עמק הירדן“ סתם חל על שתי הגדות, למלא אורכן, ואנו עוסקים רק בקטע קטן ממזרח לנהר. בן-גוריון ושרת נקטו את הביטויים „משולש דגניה“, „פינת הירדן“. הועדף הכינוי „קדמת הכינרת“ כיון שכבר השתרש לגבי עין-גב ואזור, וניתן להרחיבו על כל האזור.

גיבוש אסטרטגיה ישובית לקראת דו"ח ועדת פיל

מפרוץ מאורעות תרצ"ו חרדו ראשי הקה"ל לאדמות שנגאלו אך טרם נושבו. מתחילת פברואר 1937 הגו וייץ והרצפלד בתכנית להקים חמשה ישובים נוספים בעמק בית-שאן ול"השתלט" עליו.¹⁷ אוסישקין עמד להעלות בפני הוועד הפועל הציוני תכנית ל"התישבות-כיבוש" בעמק, בכוח של 800—1000 מתישבים ובהשקעת 100—150 אלף לא"י, סכום עתק לפי מושגי התקופה.¹⁸

הקה"ל תבעה מהנהלת הסוכנות להעמיד את התקציבים המוגדלים, הדרושים להתישבות-חירום. כאן נתבעה הכרעת המחלקה המדינית, כדי לגבור על השיקולים המשקיים-זהירים של גובר הסוכנות, אליעזר קפלן, ואנשי מחלקת ההתישבות, מוריס הכסטר, ארתור רופין דוד שטרן. חשובה עוד מעצם הקצבת הכספים היתה ההחלטה בדבר העדיפות המדינית: האם לבסס את הקיים, להשלים במהרה חוליות קישור באזורים מבוססים ובטוחים יחסית, כגון בשרון, או לתת את מלוא העדיפות ל"כיבוש" של אזורים חדשים, מטעמים מדיניים ואסטרטגיים?¹⁹

משקל מכריע נדע בשעה זאת לעמדתו של שרתוק, מנהל המחלקה המדינית, ומה עוד שויצמן ובן-גוריון עשו בלונדון. מתחילה התייחס שרתוק ל"חלוקה" בחשד רב, ונטה לראות בה גלגול של תכנית ה"קנטוניזציה" שוללת העצמאות, שדובר בה רבות לפני כן. בלונדון נשתכנע בחיוב שבהצעה מכוח נימוקיו של ויצמן, אולם הסכים להסתייגותו של בן גוריון, הרואה ערך בחלוקה רק כל עוד היא הצעה בריטית ולא יהודית.²⁰ ב-24 במאי שמע שרתוק מהרצפלד על הצעת המרכז החקלאי לישוב שתים-עשרה נקודות בעמק בית-שאן, וגיבש את דעתו ש"מבחינה מדינית ומתוך ראיית עתידנו בחלק זה של הארץ, חיוני הוא בהחלט שנהיה חזקים ורבים ככל האפשר בעמק בית-שאן עוד לפני צאת הדין-יחשבון של הוועדה".²¹ מיד תבע מקפלן להחיש את עליית הישובים, אף כי זה לא ראה בכך התישבות ממש, אלא עליה "שניתן אולי לכנותה צבאית כביכול, בהוצאה כספית של כמה אלפי לירות, שרובן יונחו מראש על קרן הצבי".²²

בראשית יוני נערכו הדיונים בדבר תור עליית הנקודות. שותפי הדיון מהמרכז החקלאי, מהקה"ל וממחלקת ההתישבות המליצו להתחיל ביישוב נקודה במזרח העמק, על הירדן, במקום שנבחר למעוז חיים. לעומת כולם עמד שרתוק על דעתו שיש לייחס עדיפות שווה לקרן הדרומית של העמק, לאדמות זרעה — טירת-צבי שלעתיד. בין שיקוליו הדגיש את ההכרח לשנות את "המפה הדימוגרפית של אזור בית-שאן", הסכים לישוב את השטחים המזרחיים גם מטעמי ביטחון, אך תבע לישוב את

הנקודה הדרומית ביותר בהקדם האפשרי.²³

אף כי לא הסיח דעתו מאזורים אחרים, ריכוז שרתוק מעתה את עיקר פעולתו בעמק הירדן. ב-5 ביוני סייר בישובים החד-שים שהוקמו בו, שאב עידוד מעמידת שער-הגולן בהתקפה לילית, למד את קשיי הקיום והספקת המים, ולמחרת נפגש עם אליהו גולומב, שאול מאירוב (אביגור) ואנשי ה"הגנה" בעניין אבטחת העליות המתוכננות. כן הסדיר את שיתופו של רטנר וחבריו מה"הגנה", ובראשם יוסף רוכל, בתכנון מיקומן של הנקודות החדשות.²⁴ בה בשעה נשא ונתן עם אנדריוס, מושל הגליל, בדבר שיפור דרכים ומיקום נקודת משטרה

בנהריים. תכונת הבנין לא פסקה בשנת המאורעות תרפ"ט, כי "חיל-הספר" הקפיד לשמור על השקט.²⁵ עבר-הירדן כבר הופרדה מא"י המערבית בשנת 1922, אבל רוטנברג לא נרתע מלמקם את המפעל על פי שיקולים כלכליים-הנדסיים בגדה הדרומית, העבר-הירדנית, של הירמוך, בסמוך לכביש ול-מסה"ב. (שכונת הפועלים תל-אור נבנתה אף היא מדרום לירמוך, בקירבת המפעל ומחנה חיל-הספר). גם הוא כבוי דגניה, ראה את הירדן זורם בתוככי א"י המקראית, וחזה את הפרחת העבר המזרחי ותייעשו בכוח החשמל והמים.

בימי תרפ"ט לא נפגעה קדמת הכינרת, ועד מהרה גברה ההתישבות באזור. בשנת 1932 נחנכה תחנת נהריים, מקום עבודה חשוב למתישבים נוספים. זרמי הנהרות שופעי המים הוסדרו, הוקל על הפיתוח החקלאי, ובשנים 1932—1933 נוספו שני קיבוצים בדרומה של קדמת-הכינרת — אפקים (1932) ואשדות-יעקב (1933). במיקומם ובתכונם של שני משקים אלה כבר הובאו בחשבון לקחי ה"הגנה" משנת תרפ"ט, והמת-ישובים הסתייעו בניסיונו ההנדסי-צבאי של רטנר. זה היה צעד ראשון לתכנון ביטחוני-מקצועי בהקמת ישובים, מתוך ראייה בטחונית החורגת מתחומי הנקודה הבודדת אל התפיסה של הגנה מרחבית.²⁶ יתר על כן, כבר אז נתן חיים ארלוזורוב את דעתו על המשמעות המדינית של התישבות הבאה לאבטח את מפעל-הכוח בנהריים.²⁷

בפרוץ מאורעות תרצ"ו כבר נמצאו מרבית הקרקעות של קדמת הכינרת בידיים יהודיות, אולם מרבית הישובים הוקמו במערב האזור, סמוך לירדן. מסדה ושערי-הגולן קידמו את קו הישובים אל גדות הירמוך, 3 ק"מ מזרחה מדגניה וכמרחק זה צפונה-מזרחה מאשדות-יעקב.

על אף ההתישבות האינטנסיבית בעמק-הירדן, לא ניכרה עד 1937 זיקת-גומלין בין הגבולות המדיניים והמעשה היישובי, בניגוד למה שאירע בגליל העליון, בו קבעו מטולה, כפר-גלעדי ותל-חי את קר-הגבול.

דגניה א' הוקמה עוד בימי השלטון העותמני. לאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר בריטניה וצרפת התוו את הגבולות המנדטוריים, לא נתנו דעתם לקומץ המתישבים ממזרח לירדן, אלא חישובו רק את האינטרסים האימפריאליים שלהן, כבישים ומסילות-ברזל, תכניות לסכרים ולתחנות-כוח, ותואים להנחת צינורות נפט. כאשר דובר בגליל העליון, טענו הבריטים ל"אצבע הגליל" גם בשם קרבות תל-חי, אך במידה שבריטניה הסתייעה בשיקולים "ציוניים" בתביעתה לעמק הירדן ולכינרת, טענה לבעלות על מקורות מים וכוח.²⁸ כאשר צ'רצ'יל הפריד את עבה"י מפלסטין (א"י), הושאר מפעל נהריים בתחום שלטונו של עבדאללה כמקור הכנסה לארצו הדלה.²⁹ מכל מקום, הן היהודים והן עבדאללה ציפו עוד בשנות השלושים לפתיחת עבר-הירדן למפעלי פיתוח והתישבות, שישאו עמם מבירת הקידמה והשגשוג לבקעת הירדן כולה ולרמת הגלעד, אלא שגבר העימות האומי והפוליטי.³⁰

* לא כאן המקום לפרט בדבר המו"מ על ההתישבות בעבה"י בשנת 1933, ודיוני בן-גוריון ופעילים יהודיים עם מנהיגים ערביים עוד בתקופת המאורעות. הפרדת עבה"י נתפסה בעיני ההנהגה הציונית כמעשה שרירותי ומלאכותי. עוד לאחר פרסום דו"ח ועדת וודהר כתוב בן-גוריון לשר המושבות הבריטי: "...ברור, שהחלוקה בין עבר-הירדן ובין מערב ארץ-ישראל היא מלאכותית, כפי שאפשר להיווכח מהעובדה ששני מפעלי משק גדולים (חברת החשמל וחברת האשגל) שוכנים בשני עברי הירדן." (במערכה ב, עמ' 77).

בדרום עמק בית-שאן, באדמות חוניזר, מצפון לשטח המיועד לטירת-צבי, ובמקום שהוקמה שדה-אליהו ב-1939.²⁵ באותם ימים הגדיר שרתוק בבהירות ובתוקף את הקו המדיני שנקט. היה זה בדיון שנערך במרכז מפא"י ב-7 ביוני, אשר נערך תוך ציפיה דרוכה לדבר הועדה המלכותית. באותו מעמד הגדיר את המשימה המדינית-בטחונית כלהלן:

„דבר אחד יכולנו לעשות בארץ במצב הנוכחי — לשנות את מפת ארץ-ישראל על ידי הקמת נקודות חדשות:

א. כדי להכביד עד כמה שאפשר על פתרון שאלת ארץ-ישראל בצורה של חלוקה או קנטוניזציה;

ב. כדי להבטיח שבין אם ההחלטה תהיה חלוקה או קנטוני-

זציה היא תהיה עד כמה שאפשר פחות מזיקה.“²⁶ כונתו המדינית הוגדרה בבירור — לשפר ככל האפשר את גבולות החלוקה. כיצד? כאן הדגיש שרתוק שלא זכויות ולא תביעות היסטוריות עמדו לנו בעת שנקבעו גבולות הארץ בעבר, אלא „הנקודות שהיו לנו“, ולכן יש „לחטוף ולישב“; „מבחינה מדינית אין מצוה גדולה יותר ברגע זה מאשר לחטוף ולכבוש“. את דבריו המחיש בצורך הדחוף לתקוע יתד בזרעה, כדי לבסס את התביעה על אזור בית-שאן כולו, וזאת עוד לפני שהממשלה תתחיל לדון בדו"ח פיל, ובטרם תתחיל לקבוע גבולות למעשה.²⁷

כל אותו חודש עסקה הנהלת הסוכנות בהכנות ובבירורים התקציביים. מחלקת ההתיישבות הציעה להתישב רק בשטחים שבהם לא ייגרמו קשיים כלכליים ובטחוניים. אולם עמדתם זו של הכסטר ורופין נתקלה בביקורת חריפה. אוסישקין התריס כנגדם שהציבו פורמליזם לעומת גבולות, ויצחק גרינבוים טען: „אנו נמצאים במצב מלחמה ועלינו לכבוש מה שניתן לכיבוש“.²⁸

כבר ב-30 ביוני עלתה טירת-צבי. כעבור ימים מספר עלו שני ישובי „חומה ומגדל“ לשטחים חיוניים ב„כתפיים“ של עמק-יזרעאל, מצפון — מולדת (בני-ברית) ב-4 ביולי, ומדרומו — עין-השופט ב-5 ביולי. ב-4 ביולי נעשו סידורים אחרונים לעליית מעוז-חיים ועין-גב ב-6 בחודש, יום לפני פרסום הדו"ח. כבר נודע אז מפי השמועה שהועדה מתה את הגבול לאורך הירדן, ושרתוק ניתח את הגבולות ואת התביעות לתי-קונים הכרחיים. בדבריו על קדמת הכינרת הציג את התביעה ל„פינת עמק-הירדן שבה הדגניות ונהריים“ — והכליל בכך את פיסת עין-גב בצפון, ממזרח לכינרת, ואת מפעל-החשמל מדרום לירמוך. כן תבע את אזור עמק בית-שאן עד טירת-צבי, ואפילו אם יהיה צורך לותר על „מפרץ“ שבתוכו העיר בית-שאן.²⁹

כדי להעלות את קיבוץ „בתלם“ לעין-גב, נתבעו כספים מן המחלקה הגרמנית של הסוכנות, שבראשה עמד גיאורג לנדואר, אבל זה התנה את מתן הסכום המבוקש באישור מטעם המחלקה המדינית, כי לעליה על הקרקע יש „חשיבות פוליטית מיר-חדת“, וכי הסכנה במקום המבודד „אינה גדולה מהסכנה הרגילה בשאר נקודותינו“.³⁰ שרתוק אישר זאת מיד, אבל השיב בכתב כבר לאחר פרסום דו"ח פיל. מכתבו קובע את

* רופין דגל בהשקפה הפוכה: בעיניו חיוני הרוב היהודי המוחלט בשטחי המדינה, ומוטב לצמצם גבולות לשם כך. ברוח זאת כתב לוייצמן במאי 1937 (פרק ח' ג, ת"א 1968 ע"מ 277, 281).

שיקולי המדיניות הישובית לגבי השטחים ש„הופקעו“ מתחום המדינה:

ירושלים, א' מנ"א תרצ"ז
9.7.37

אל: המחלקה הגרמנית מאת: מ. שרתוק

הנני לענות על תזכרתכם מ-4 יולי 1937 ולאשר כי המחלקה המדינית ראתה חשיבות פוליטית מיוחדת בעליה על אדמת נקיב שבקדמת כינרת בימים שלפני פרסום הדו"ח של הועדה המלכותית.

פרסום הדו"ח אימת את חששות המחלקה המדינית בענין גורלו הפוליטי של אזור ההתיישבות היהודית אשר בין הירדן והכינרת ממערב ובין הירמוך והגבול הסורי ממזרח. לאחר שנודע הדבר כי אזור זה נכלל בהצעת הועדה המלכותית בתחום המוצע למדינה הערבית משוכנעת המחלקה המדינית שבעליה על אדמת נקיב נעשה צעד נכון לקראת כל אפשרות של הכרעה בדבר גורלו של אזור זה. במידה שיש תקוה להחזיר את האזור הזה לשטח היהודי קרי הוספת נקודה יהודית בו עלולה רק להיטיב את הסכויים למימוש התקוה הזאת. במידה שיש אפשרות שיגור על אזור זה להשאיר בשטח הערבי הרי הוא ימלא תפקיד של חלון לגבי האפשרויות של התפשטות הישוב היהודי גם לאותה מדינה ושוב הוספת נקודה מגבירה את הסיכויים.

כיבוש אדמת נקיב אין בו רק הוספת נקודה אחת לנקודות שיש לנו באותו אזור, אלא הוא בא להרחיב במדה נכרת את היקף התאגדותנו בו בתקעו יתד בפניה המרוחקת ביותר שלו. מכל הבחינות הנני יכול רק לברך את המחלקה הגרמנית על שסייעה לביצוע המפעל הכיבושי הזה.

(—) 31

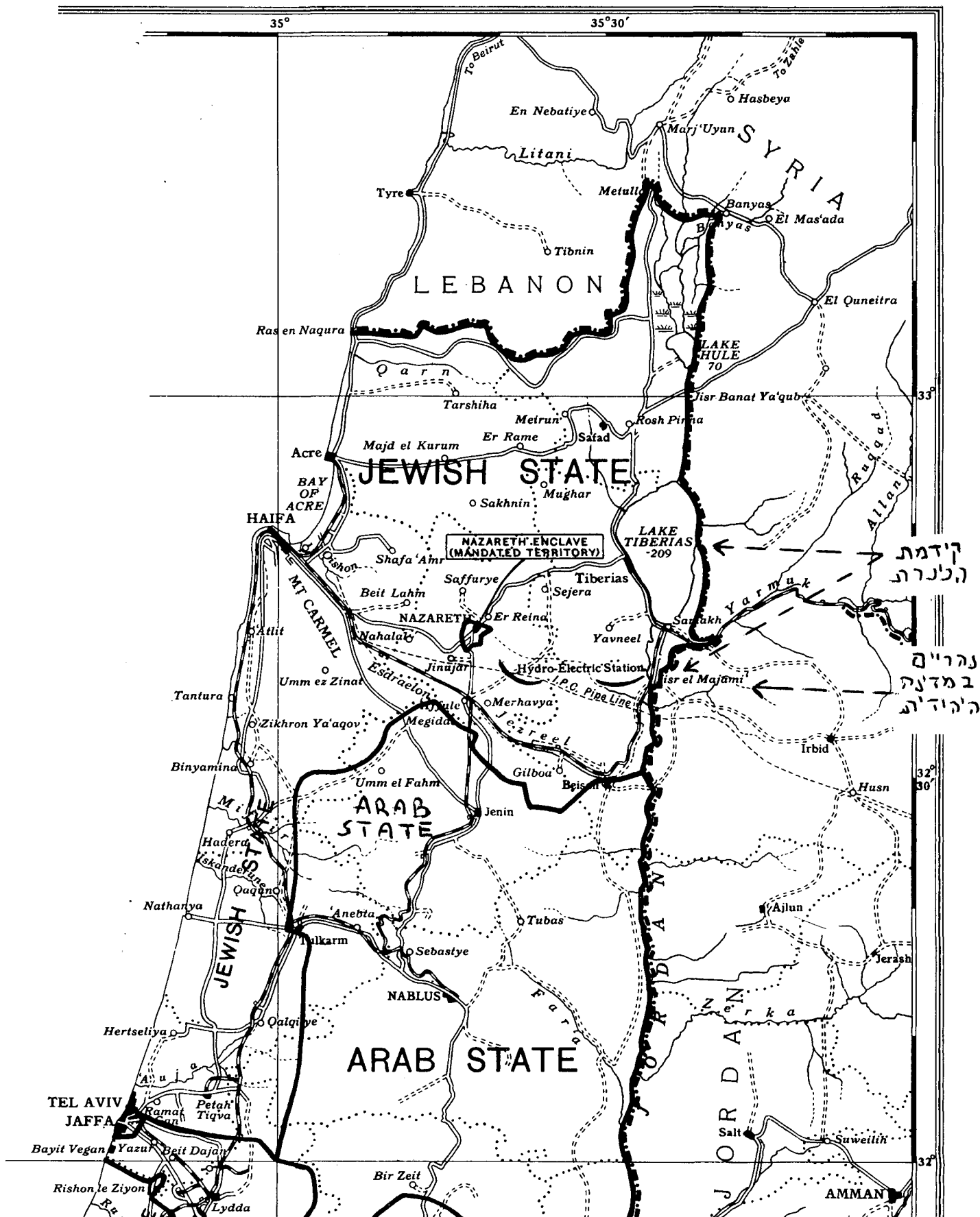
דוקא כיון שהמכתב נכתב כבר „לאחר מעשה“, הוא מאפשר הגדרה מדויקת של הקו המדיני-אסטרטגי בהעלאת נקודות להבא: קביעת עובדות של „התפשטות“, „תקיעת יתדות“ בפנינת מרוחקות, „התאחזות“ ו„כיבוש“.

הקו המדיני מכון לכל האפשרויות הפוליטיות הצפויות: שרתוק קיווה שהאזור יוחזר בסופו של דבר למדינה היהודית. אפילו יישאר במדינה הערבית, תמוזש זכותם של היהודים להתישב גם בתחומה. אם יימשך המשטר המנדטורי, תיגאל האדמה ותיקבע עובדה.

למטרה זאת מוכנה המחלקה המדינית להטיל על המתישבים-המגינים סיכונים טקטיים שלנדואר חשש מהם: דרך העפר לעין-גב נותקה לא אחת ושובשה בימות הגשמים, ואז נותר רק קשר בסירות; מעוז-חיים ובית-יוסף ועובדי שדותיהם עמדו לא אחת באש, וגם מעבר לנהר; על טירת-צבי ניחתה התקפה נועזת, ותוקפיה נהדפו מתוך חצר המשק.

התגובה על תוכנית החלוקה

ועדת פיל לא הרבתה לפרט את שיקוליה בהתיות גבולה, מה עוד שחבריה לא התימרו לשרטט תואי מדויק, אלא מתה רעיוני בלבד. הם ראו כ„עיקרון טבעי“ את ההפרדה הדמוגרפית בין העמים. ביתר דיוק, הטעימו את הפרדת האזורים המאוכל-סים בעיקרם בערבים מן האזורים שהיהודים רכשו בהם קרקעות

מפה מס' 2: גבול וודהד (הכנות A)

וגם התישבו שם, להבדיל מאדמות שהיהודים לא יישבו עדין.³² הגבול חוצה את ים כינרת משפך הירדן עד מוצא, ונמשך לאורך הנהר „עד לנקודה צפונית במקצת מבית-שאן“. מכאן הוא חוצה את עמק בית-שאן, ונמשך למרגלות הגלבוע ובדרום העמק עד קירבת מגידו.³³ קר-גבול זה מעיד שחברי הועדה לא התחשבו בישובי חומה ומגדל שהוקמו בעת ששהו בארץ, ובעת שערכו את הדו"ח בלונדון. ניתן להבין ש„יצירת העובי-דו"ח" החפזה לא השיגה עדיין רישום מדיני. אך יותר קשה להסביר את הסחת הדעת מן הישובים הקיבוציים המשגשגים בקדמת הכינרת, ואולי אין הסיבה לכך אלא שהועדה לא סיירה באזור.³⁴ וכיון שהועדה שקלה רק היכן כבר התישבו יהודים, לא הבחינה בפוטנציאל הפיתוחי של עמק בית-שאן, אף כי מתחה ביקורת על ממשלת א"י על שמנעה אדמות אלה מהיהודים בשנות העשרים, ומסרה אותן לערבים, שלא בוששו למוכרן ליהודים בריח.³⁵ לעומת זאת עמדה הועדה על כך שזיכיונות החשמל והאשלג יפעלו גם בעתיד לטובת שתי המדינות.³⁶

בתגובות היהודיות הראשונות על הדו"ח בלטה הביקורת על ביתור הארץ בשנית ועל קריעת ירושלים מגוף המדינה היהודית. שוללי החלוקה לא מצאו ניחומים בעצמאות יהודית ותבעו את המשך קיומו של המשטר המנדטורי בארץ כולה. אולם גם מחייביה של עצמאות לאלתר ולו גם בחלק מהארץ, מתחו ביקורת קשה על קיצוץ תחומיה, כאבו את הפקעת „אם הקבוצות“ וקדמת הכינרת הפורה, ולא אבו לותר על סיכויי הפיתוח בדרום עמק בית-שאן. בן-גוריון לא העלה על דעתו שישושים עבריים יתקומו תחת שלטון ערבי. בהפקעת „השטח היהודי בעבר-הירדן“ מהמדינה היהודית ראה פסק-דין על עקירת המתישבים אל ממערב לירדן.³⁷ הוא הסתמך על הכללת „משולש דגניה“ בבית הלאומי בהסדר האנגלו-צרפתי, וביקר את הועדה על שלא הסיקה מסקנות מביקורתה היא על ממשלת המנדט בפרשת בית-שאן.³⁸

כל הקיץ נסערה התנועה הציונית בפולמוס החלוקה, שהגיע לשיאו בקונגרס הכ', ולבסוף נתקבלה החלטה רצופת הסתיגור יות מן החלוקה, אך מסמיכה את ההנהלה לשאת ולתת בכל זאת על מדינה בחלק מהארץ. הערבים דחו את התוכנית מכל וכל, חידשו את המהומות, והפעם כיונו את התקפותיהם גם אל השלטון הבריטי ואל אינטרס מובהק שלו — צינור הנפט העיראקי. הממשלה הבריטית שללה תחילה את החלוקה אך בינואר 1938 החליטה לשגר לארץ ועדת פקידים שלכאורה תעבד פרטי תכנית מעשית יותר, היא „ועדת החלוקה“ בראשות סר ג'ון וודהד. בינתיים החריף הצבא את תגובותיו, ובישוב הוגברה ההתגייסות לכוחות ליגליים ועצמאיים כאחד: „משטרת הישובים העבריים“ וביחידות אחרות שרתו אלפי נוטרים. ביזמת יצחק שדה, שעוד בשנת 1936 הקים את חולית „הנודדת“ — הקימה „הגנה“ ב-1937 את „פלוגות-השדה“ העצמאיות (ה„פוששים“). כן סייעה בידי וינגייט לאיש את „פלוגת הלילה המיוחדת“ בבחירי-אנשיה. כל אותה עת נמשכה תנופת ההתישבות בכל הארץ, וגם בשפלה, בה הוקם כפר-מנחם ביולי 1937.

בסוף שנת 1937 גובשה מגמה מדינית-אסטרטגית חדשה להת-ישובות: הצורך הראשון עתה היה לקבוע יתד-גבול בגליל המערבי, ברכס ראש-הניקרה, כדי לממש את המלצת דו"ח

פיל לכלול את כל הגליל במדינה היהודית. בן-גוריון הורה לדירקטוריון הקה"ל לכוון את מדיניות-הרכישה עתה קודם כל לגבולות, כדי לשנותם, ובעדיפות ראשונה — בגבול הצפון.³⁹ ב-21 במרס 1938 זינקה פלוגה מגויסת של ה„הגנה“ לרכס חניתה. בו בלילה עברו הבונים את טבילת האש. כבר שבוע לאחר העליה זכו אנשי „חניתה“ לביקורו של ויצמן, שהמחיש את חיוניותה של „היאחזות“ ראשונה זאת.⁴⁰ עד-מהרה הפכה חניתה לבסיס בטחוני לפעילות לאורך גבול הצפון. באותו קיץ, בחדשים מאי-יולי, מתחו פועלים יהודיים את „גדר הצפון“ מחניתה מזרחה לאורך כביש-הגבול החדש.

גבורת מגיני חניתה בלילם הראשון ינקה מהנסיון שנרכש בעמל ובדם בישובי חומה ומגדל בעמק הירדן. האסטרטגיה של נעיצת יתדות בקצוות המרוחקים ביותר, שננקטה לראשונה בגבול המזרחי, הועמדה במבחן האש החמור ביותר שלה בטירת צבי, בליל 28 פברואר — 1 מרס 1938. מגיני טירת צבי המבודדת הדפו התקפה לפני שיכלה תגבורת להגיע אליהם בדרכי החורף המשובשות, וגבורתם חיזקה את הידיים לקראת הזינוק לחניתה, והוכיחה אף לממשלת המנדט מה כוחם של חלוצי „חומה ומגדל“. עמידתם העמיקה רישומה על המפקד הצבאי הגנרל ויול ועל הנציב ווקופ, שיצא את הארץ למחרת יום ההתקפה.⁴¹ נראה שהשפיעה אף על הנציב הנכנס, הרולד מקמיכל: תחילה עיכב את העליה לחניתה מטעמי ביטחון, אך לבסוף התיר את העליה.⁴²

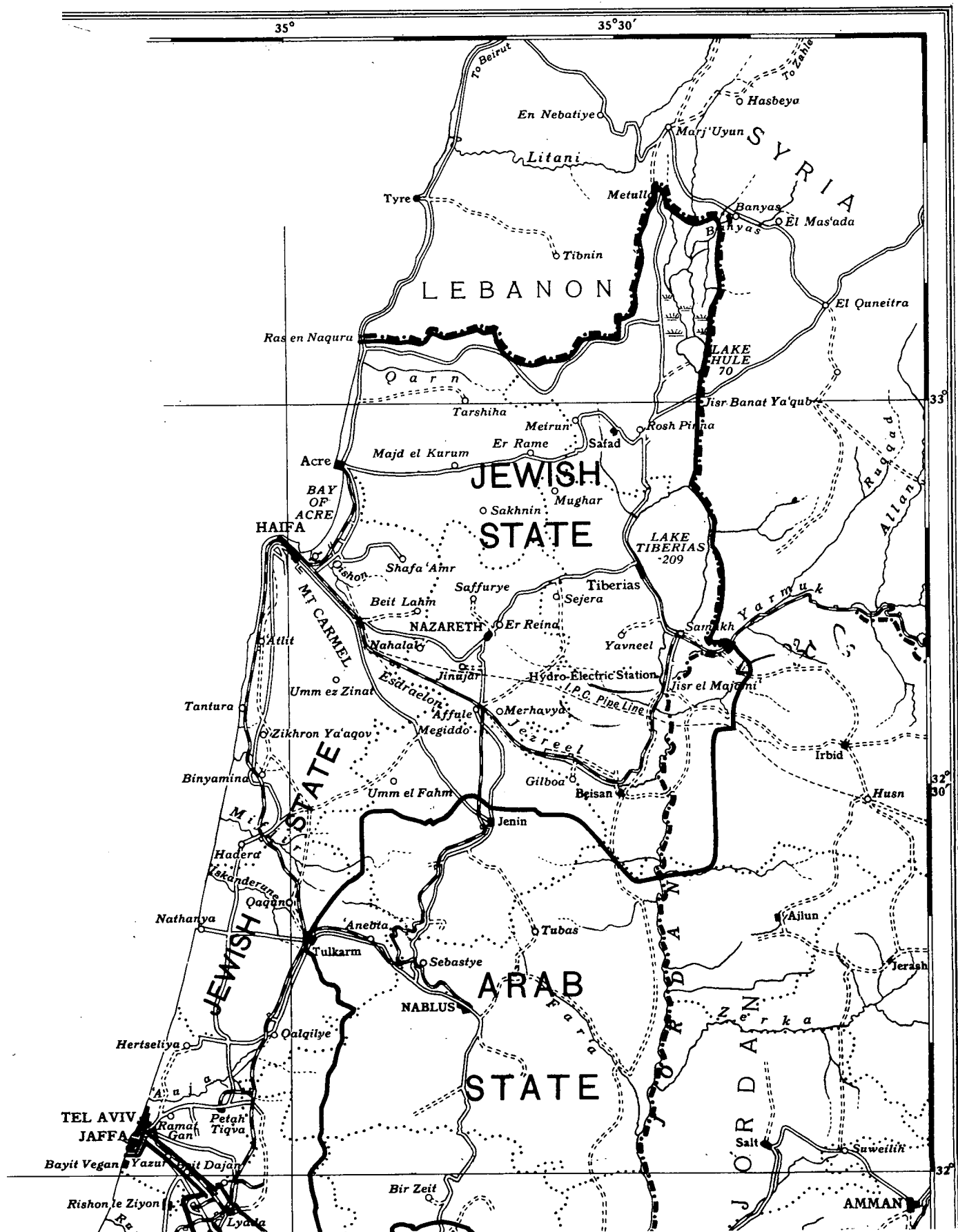
הטיעון היהודי בפני ועדת וודהד

אך עברו ימי המעשה הגדולים בחניתה והנהלת הסוכנות נערכה למערכה מדינית חדשה, בהגיע ועדת וודהד ארצה במאי. הוכן תזכיר שתבע להרחיב את המדינה היהודית מעבר לתחומי הצעת פיל. הסוכנות דרשה לחלק את ירושלים, ולקשור את ירושלים העברית בפרוודור לשפלה, כי חלוקת העיר נראתה פחות מסוכנת מניתוק ירושלים היהודית. התזכיר תבע לפתוח את הנגב להתישבות יהודית, ונוספו תביעות לתיקוני גבול מקומיים, כדי לשפר את כושר ההגנה של המדינה היהודית ע"י „כתפיים“ טופוגרפיות, בגבעות שבשולי העמקים ומישור החוף.⁴³

אשר לקדמת הכינרת, דרש התזכיר שלא להפקיע מתחום ההתישבות היהודית את אזור דגניה. ים כינרת צריך להמציא בידי שלטון אחד, כדי לנצל לאיגום ולפתח את מקורות המים. לאחר היאחזותנו בעין גב יש לכלול גם את הרצועה שממזרח לכינרת במדינה היהודית.⁴⁴

אשר לעמק בית-שאן, טען התזכיר שהיהודים רכשו 10,000 דונם בעמק וכבר הקימו בו ארבעה ישובים. השליטה בגשר שיך חוסיין (ליד מעוז חיים א') דרושה כדי למנוע חדירות מעבר לירדן.⁴⁵

התזכיר העלה את זיקת המדינה לזיכיון החשמל, ותבע את שטחי מפעל החשמל, לרבות תל-אור וקטעי המסילה הכביש העוברים מעבר לירדן ומדרום לירמוך.⁴⁶ למעשה הועלתה תביעה לכל המישור בגדתו המזרחית של עמק הירדן הצפוני, מהירמוך ועד נחל יבש (ואדי יבס) מול טירת צבי. נתבעה אף שלוחת ההר של גדר העתיקה ושל אוס-קיס, כדי לאבטח מישור זה ממזרח. האזור נדרש לפיתוח התישבותי אינטנסיבי, ולאבטחת מפעלי הכוח והמים שבנהריים, וחולית-הגישור

הרגישה והחיונית שבאזור נהריים-גשר. יתר לכן, הסוכנות בקשה לערער מעיקרה על סגירת עבר-הירדן בפני הפיתוח היהודי, ולהמחיש את המלאכותי שבכל חלוקה.⁴⁷ הועדה מיצתה את התביעות היהודיות בגוף הדר"ח שלה ובמפות. בסיכום עבודתה העלתה וניתחה שלוש אפשרויות. א. תכנית A — תכנית ועדת פיל, בתיקונים מקומיים. ב. תכנית B — מפקיעה מהמדינה היהודית את הגליל המערבי והופכת אותו לשטח מנדטורי. ג. תכנית C — מציגה שתי מדינות עצמאיות מקוצצות, ובה מצטמקת המדינה היהודית לרצועת החוף מרחובות עד זכרון-יעקב (בישוב נפוצה אז ההגדרה הפחות מדויקת „מגדרה עד חדרה“ א').

בסיכומה אמרה הועדה שתכנית A אינה בתיבוצה, והמליצה למעשה על תכנית C ועל הסדר יהודי-ערבי שיושג במו"מ. היהודים הרבו לבקר את חברי הועדה על גישתם צרת-המוחין, המקצצת בתחומי המדינה ומצמצמת את עצמאותה. בנייתוהיה דחתה ועדת ודהד את התביעה היהודית לדרום עמק בית-שאן. אמנם הזכירה את רכישות הקרקע באזור עד מחצית 1938, שהגיעו כבר אז לכדי חמישית משטח העמק, והודתה בהתאמת האזור לפיתוח. אבל לעומת מאתיים יהודים (מתיישי חומה ומגדל א') מצויים כאן 7000 ערבים, ובתוכם 3000 תושבי „המרכז הלאומי“ בית-שאן. משיקולים דמוגרפיים על האזור להישאר במדינה הערבית, כדי לקלוט ערבים שיעברו מהמדינה היהודית.⁴⁸ כאן מעירים חברי הועדה בנימה צדקנית, שתהליך כזה יסייע להתיישבות היהודים במדינתם הם.⁴⁹

הועדה הכירה בכך שהמישור ממזרח לירדן מול בית-שאן מיושב בדלילות, אולם העלתה שיקול בטחוני: אם המישור ינתן ליהודים, חייבים לתת להם קרובול בטחוני במעלה הגלעד, ובו כפרים ערביים רבים. נימוק זה היה חשוב בעיניהם מהתנגדות אפשרית מצד ממשלת עבר-הירדן.⁵⁰ בעמק בית-שאן הלכה ועדת ודהד בעקבות ועדת פיל. אך לא כן בקדמת הכינרת. כאן הכירה בהישגי ההתיישבות, והזכירה את הישובים ה„ותיקים“ דגניה א, דגניה ב, כפר גון (בית-זרע א'), אפיקים ודלהמיה (אשדות-יעקב א'). לעומת זאת לא הזכירה כלל את שלושת ישובי חומה ומגדל באזור.⁵¹

עם החזרת הגבול בבקעת כנרת אל הגבול המנדטורי, ביטלה הועדה את חלוקת ים-כינרת, ועסקה בנפרד בשימור אופיו ואתריו המקודשים, מתוך חשש פן פיתוח מפעלי כוח ומים יפגע ברגשותיהם של המאמינים.⁵² מכל מקום, חששותיהם מעידים על חברי הועדה שהם ערים לחשיבותו המרכזית של מפעל החשמל, ומה גם שמושקע בו כסף בריטי רב. בשוקלה שרוב הזרם החשמלי נמכר ליהודים, הגיעה הועדה למסקנה המפתיעה, שיש לכלול את קרקעות המפעל שמדרום לירמון במדינה היהודית, לרבות מסילת הברזל בקטע זה.⁵³ משמע, אף כי הועדה מקצצת בתחומי המדינה, ושוללת מכל וכל את הרחבתה בעמק הירדן המזרחי, היא מציבה „ראש-גשר“ יהודי מדרום לירמון, ומקיימת את הרציפות הטריטוריאלית בין קדמת הכינרת ועמק בית-שאן בחוליה הרגישה של נהריים. היתה

* הועדה וחוגים ציוניים בדקו את האפשרות להעביר ערבים לעבה"י. אפשרות זאת נסתמנה ב-1938 בהיקף מקומי, כאשר הוצע לבדוים שבשטחי כפר-דפון לעתיד לעבור לעבה"י, וייצמן ושרתוק ייחסו לכך חשיבות עקרונית. וייץ, יומני א, עמ' 326; שרת ג, עמ' 319, 79.

זאת הנקודה היחידה שבה חרגה הועדה אל מחוץ לתחומי א"י המנדטורית.

מה יהיו ממדיו של „ראש הגשר“? כאשר הסוכנות חזרה והעלתה את טיעונה לגבי נהריים עצמה, שוב תבעה שטח מדרום לירמון, כדי לשלוט בשתי גדותיו של הירמון בערוצו התחתון, ולהשיג מרחב-ביטחון מסוים ממזרח לתחנת-הכוח. לכן הציעה הסוכנות שהגבול יעבור בקו אלכסוני מאל-חמה עד גשר שיד-חוסין. בדחותה את התביעה מסתמכת הועדה שוב על השלטונות הצבאיים, ומגבילה את המאחז היהודי עד המי-נימוס: 6000 הדונם שברשות חברת החשמל. ובכל זאת, מאלף הדבר שהועדה לא נרתעה מלהרחיב את השטח היהודי אל מדרום לירמון. אולי נבעה המלצה בלתי-צפויה זאת מ„מראה עיניים“: שלא כועדת פיל, סיירה ועדת ודהד בקדמת הכינרת, בעמק בית-שאן ובנהריים.⁵⁴

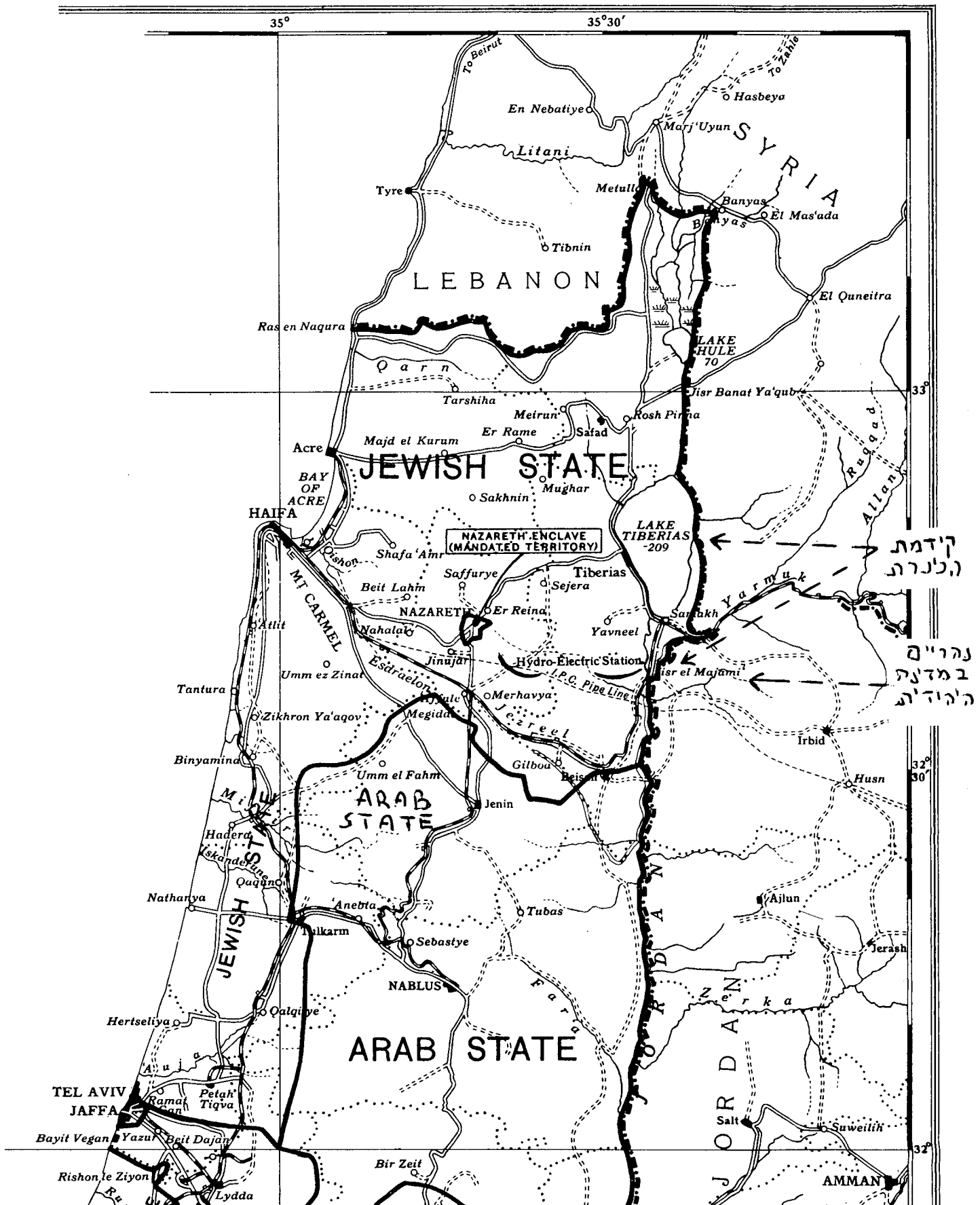
בצל „הספר הלבן“

אולם בשלהי אוקטובר 1938, כאשר נתפרסם הדר"ח, לא שם איש לבו ל„הישג“ בנהריים, לעומת הצמצומים והקיצוצים שאיימו לסגור את יהודי א"י ב„תחום מושב“, כדבר בן-גוריון.⁵⁵ דר"ח הועדה נפל בשעה קשה לעולם ולישוב: בסוף ספטמבר דימה צ'מברלין לקנות „שלום כימינו“ מידי היטלר במינכן, במחיר כבד — קיצוץ צ'כוסלובקיה. בן-גוריון, ששהה אז בלונדון, ראה להתריע: „הסגירו את צ'כוסלובקיה — מדוע לא יסגירו גם אותנו?“⁵⁶

בארץ הגיעו הכנופיות לשיא מלחמתן באוקטובר 1938. החודש נפתח בהתפרצות רצחנית לתוך קרית-שמואל בטבריה, ובמחצית החודש כבשו לכמה ימים את העיר העתיקה בירושלים. בזמנים קודרים אלה קרא בן-גוריון לעמידה בלתי-נרתעת ואף לנכונות למרי נגד ממשלת בריטניה, אם תנסה „לעשות שלום“ על חשבון הישוב העברי. מהתנועה הציונית תבע לעזור „מיד לביצור עמדותינו האסטרטגיות, להרחבת רכושנו החקלאי, ביחוד באזורים המסוכנים והמנותקים, ולציד הישוב ליום צרה.“⁵⁷

לפנינו מצע למדיניות ולאסטרטגיה של ההתיישבות מעתה. ב-7 באוקטובר דנה הנהלת הסוכנות בירושלים בשאלה אם להוסיף ולקנות קרקעות באזור חניתה. בדיון חזר שרתוק על נימוקים שהעלה בעת העליה לעין-גב:

„יש קודם כל צורך ליצור מקסימום של עובדות שיחזקו את כוחנו בארץ. בלונדון מכינים לנו כנראה הגבלות פוליטיות. ייתכן שלונדון תנצח עתה, אולם בה במידה שנגביר את כוחנו כאן נפחית מתבוסתנו הפוליטית. אפשר, למשל, לרכוש כיום 10-400 דונם על גבול הצפון בקרבת חניתה. נכון שגורל חלק זה של הארץ איננו ברור. ישנן ארבע אפשרויות: 1. שחלוקת הארץ תבוצע ותקום מדינה יהודית, אשר הגליל יהיה בתוכה. אילו היינו בטוחים בכך לא הייתי ממחר כלל בקניה זאת; 2. שהארץ תחולק ותוקם מדינה יהודית, אשר הגליל לא ייכלל בה; 3. שהגליל יישאר תחת מנדט בריטי, וזכויותינו שם תהיינה מוגבלות; 4. שחלוקה לא תהיה, ותוטלנה הגבלות על רכישת קרקעות, אשר תחולנה בודאי על הגליל. אם תתאמתנה ההנחות האחרונות חשוב לנו מאד לרכוש את הקרקע כבר עתה. חניתה קיימת, ואינני יכול לתאר לעצמי שניאלץ לפנותה. לחניתה יש רק 4000 דונם; וחשוב לאין ערוך שייצור סביבה

קידמת
הכנרת

נהר ים
במדבר
הירדן

גוש של משקים יהודיים. מה שנרכוש עתה לא יוכל איש להור-
ציא מידינו. ואם הקרקע תהיה שלנו נוכל להתישב עליה בכל
משטר שהוא.⁵⁷

בעקבות הדיון חודשה בנובמבר התישבות אינטנסיבית בגליל
ובעמק הירדן. לעומת שבעה ישובים, שעלו מאז העליה
לחניתה ועד סוף אוגוסט, עלו בנובמבר עצמו ששה ישובים:
אילון עלתה ב-24 בנובמבר לגבול הצפון. למחרת היום נוספו
שתי חוליות בשרשרת ישובי-הספר בעמק בית-שאן.⁵⁸ בדרך
ממעוז לטירת-צבי עלתה קבוצת מסד (כפר רופין), וממערב
למעוז עלתה נווה איתן. כעבור שלושה שבועות עלתה מסילות,
באזור בו עמדו לסלול כביש שיעקוף את בית-שאן מדרומה
ויימשך לעבר טירת-צבי.⁵⁹

בראשית שנת 1939 כינסו הבריטים את ועידת סט' ג'יימס, כדי
לשאת ולתת עם היהודים ועם נציגיהם של ערביי א"י ומדינות
ערב. הועידה נתמסכה בחדשים פברואר-מרס, בנוסח "שיחות-
קרבה", כי כל אותה עת סירבו הערבים להסב לשולחן עם
היהודים. פיזור הועידה ללא תוצאות במחצית מרס כבר בישר
את "הספר הלבן", שלא נתפרסם אלא ב-17 במאי. שוב באו
ימים קדחתניים של תכונה למעשים ולקביעת עובדות, והפעם
— מתוך נכונות למרי ממש ולהפרת חוקים. תוך ליבון דרכי-
הפעולה בתחום ההתישבות, הופנה המאמץ לצפון עמק-החולה
ואל מקורות הירדן, ולאחר דין ודברים ממושך עם השלטונות
עלו דן ודפנה בראשית מאי, בהסכמת השלטונות. גם באותם
חדשים חוזקה ההתישבות בעמק בית-שאן: בצפונה, ליד נהריים,
נתחלפו המשמרות בגשר; הותיקים הצטרפו לחבריהם באשדות-
יעקב; וקבוצת צעירים עשתה את גשר לביתה.* ב-8 במאי,
כשבוע לפני פרסום הספר הלבן, הוקמה שדה אליהו, מעט
צפונה מטירת-צבי, ליד דרך הביטחון למסילות ולתל-עמל
(ניר-דוד).

בתקופת-מתח זאת נדונה הצעת אנשי ה"הגנה" לישוב בתל-
קאסר, הגבעה המוארכת, השולטת על מוצא בקעת הירמוך,
והמאבטחת את הדרך לעין-גב. דוקא אנשי עמק הירדן דחו
אז את ההצעה, מחשש שתצומצמנה מכסות הקרקע של
המשקים הקיימים.⁶⁰

משנות המאורעות עד מלחמת העצמאות

על אף הספר הלבן ותקנות הקרקע נמשכה ההתישבות לקביעת
עובדות באזור. ב-23 ביוני 1939 עלה גרעין ראשון לאדמת
חמדיה, מצפון לבית-שאן ולא הרחק ממחנה חיל-הספר (הוא
מחנה "גדעון" בימינו). לנוכח התנגדות צפויה עלו המתישבים
בלילה, וחיוקו את חומת הישוב וצריפיו בברגים, כדי להימנע
מהלמות פטישים.⁶¹ אבוקה הוקמה בשנת 1941 ועין הנצי"ב
בתקופת ה"מאבק", בינואר 1946. בכך מסתיימת פרשת ההיאח-

* עד כה טעו המקורות ביחס למועד הקמתה של גשר החדשה. בין
מציין את גשר בין הישובים שעלו ביוני-יולי 1939. (בין עמ' 376);
וייץ, (התנחלותנו, עמ' 194) ובעקבותיו מדריך וילנאי ד', (עמ' 180)
נוקבים כו אייר תרצ"ט (15 מאי 39). אולם גב' חנה ריבלין, ממסדות
הקבוצה, כותבת לי שהקבוצה החדשה הגיעה למקום ב-17 בפברואר
39. אז עברו מרבית הותיקים לאשדות-יעקב ובמקום נותרו רק מספר
מדריכים, כדי להכניס את החדשים לענפי המשק. הללו עזבו ב-15
במאי, יום הכרות הקבוצה על עצמאותה המשקית במקום החדש.
תודתי לה על מידע זה. (לאחרונה פורסם התאריך המתוקן בספרו של
א' שושני, הקבוצה והקיבוץ בישראל, ת"א 1973, עמ' 111).

זות וההתנחלות בעמק בית-שאן ב"שנות הסער", שנות המאור-
עות, מלחמת העולם והמאבק.⁶²

משבאה ועדת אר"מ להתוות את מפתה היא לחלוקת הארץ,
כללה את קדמת הכינרת ואת בית-שאן עד טירת-צבי בתחום
המיועד למדינה היהודית. אולם המלצתה של ועדת וודהד על
"ראש הגשר" בנהריים נשכחה יחד עם שאר המלצותיה. ועדת
אר"מ ציפתה לשלום ולשיתוף-פעולה כלכלי הדוק בין שתי
המדינות, ולא נתנה את דעתה לשיקולים בטחוניים. לכן
השאירה את תחנת-הכוח בתחום עבר-הירדן, וניתקה את
חוליית "גשר-נהריים".⁶³

אך תוכנית אר"מ לא בישרה שלום, והישוב העברי הוטל
למאורעות ולמלחמה. הישובים הרחוקים עמדו באש כבר
מראשית ההתלקחות. טירת-צבי עמדה בגבורה בפני צבא
קאוקג'י בליל 16—17 בפברואר 1948. הפלישה במאי נשאה
את המלחמה הכבדה לשעריהם של משקי קדמת הכינרת ועמק
בית-שאן, הניצבים על צירי הפלישה מסוריה ומעבר-הירדן.
שתי הדגניות עמדו בפני המחץ הסורי, שער הגולן ומסדה
ניטשו וחורבו, אך נתפסו מחדש מיד עם נסיגת הסורים מצמח.
עין-גב עמדה במצור, וחבריה אף זכו להשתתף עם חיילי
"גולני" שעלו לסוסיאט בפרוס ההפוגה הב'.

העירקים תפסו את המפעל הגדול בנהריים בליל 14—15 במאי
והחריבוהו, גשר עמדה במצור ממושך וקשה, ובית-יוסף
הותקפה. עמידתן בלמה את הפולשים והצילה את הישובים
דרומה משם.

המערכה הכבדה הותירה צלקת וקרעה שטחים: בקעת הירמוך
הצרה בואכה אל-חמה נשארה בשליטת הסורים. הריבונות
הישראלית לא הגיעה צפונה מעין-גב, ונוקייב נותרה בידי
הסורים. מכאיו יותר היה הרס נהריים, זה הסמל לחזון הקדמה
הפיתוח של א"י משני עברי הירדן. ממצור גשר הופק לקח:
ממערב לירדן נסללו כבישים המקשרים את אשדות-יעקב
לגשר. המלחמה תחמה כאן את תחומי המדינה במקום בו
נתקעו היתדות בשנות המאורעות — מעין-גב בצפון ועד
טירת-צבי בדרום. פירותיה של המדיניות והאסטרטגיה הישר-
כית של שנות תרצ"ו—תרצ"ט נקטפו בתש"ח.

האסטרטגיה הישובית בשנות המאורעות — במבט לאחור

הבוחן את הישגיה של אותה אסטרטגיה, ראוי לו לשקול אם
ובאיזו מידה ניתן לראות את ההתישבות כאמצעי לתכלית
מדינית או ביטחונית. האין ההתישבות התכלית עצמה? אלמלא
חזון שיבת-ציון ואילמלא כמיהתם של חלוצים לאדמת-אבות,
לא היה בסיס אנושי וקרעני לכל מדיניות בטחונית. מתנחלי
מטולה, כפר גלעדי ותל-חי קבעו עובדה פוליטית בעצם התיש-
בותם בגבול, אף כי הישובים הוכו ונעזבו, כי ועידת סן-רמו
השיבה את אדמתם לתחום המנדט הבריטי. טרומפלדור וחבריו
חינכו דורות של חלוצים ומגינים. המופת ההוא הפך לעיקרון
מדיני ואסטרטגי להנהגת הישוב במאורעות — "עקרון תל-חי" —
האומר: אין עוזבים נקודה, ונועצים יתדות ישוב בקצות גבר
לוחיה של הארץ. שרתוק, הרוח החיה בהגשמת אותו עיקרון,
מצא לנכון להדגיש את ההתישבות כתכלית לעצמה. באומרו
בימי אוקטובר 1938 הקודרים: "לא צריך שיווצר הרושם כי
יש כאן רק גבורה לשמה, כי הנוער שלנו מוצא בדרך זו

לכוחות השדה העבריים. אז היו המתיישבים-המגנים ובניהם גם לסיירים וללוחמי-השדה של הפר"ש ושל פלוגות-הלילה. כך היתה ההתיישבות בעמק הירדן גילוי כביר של חיוניות ציונית.

הרהורים על העבר לאור ההווה

מי שיבקש ללמוד מן העבר על בעיות גבולות, שטחים, ביטחון והתיישבות בהווה, חייב לעמוד בבירור על הנסיבות שבהן גובשה האסטרטגיה הישובית לראשונה. עד 1937 התפתחה ההתיישבות בארץ בעיקרה כפעילות משקית-כלכלית. הקרנות הלאומיות ובעלי-הון קנו קרקעות במקומות שנחשבו מתאימים לעיבוד אינטנסיבי. חלוצים הכשירו עצמם לחיי עבודה בגולה ובארץ, ורבו גם המתיישבים באמצעיהם. כאשר ביקשה ההנהגה הציונית לחדש את ההתיישבות, לנוכח ההתקפה הערבית במאור-עות תרצ"ו, פעלה בנסיבות משקיות שונות לחלוטין מהמציאות של היום:

גרעיני חלוצים, "עמדו בתור" להתיישבות, נכונים ללכת להת-ישב בקצות הארץ ובגבולותיה על אף חוסר אימון צבאי של החברים, הדחף לחדש את ההתיישבות, על אף הסכנות בדרכים ובשדות, נבע מתוך תנועות ההתיישבות ותנועות הנוער עצמן. הקרקע להתיישבות, לא זו בלבד שחייבת היתה להתאים להכ-שרה, עיבוד ופיתוח משקי, כי אם היה הכרח לרכוש בכסף מלא מבעליה — לרוב ערבים, ולעתים יהודים — המוכרים מרצונם.

בבוא ההנהגה לקבוע את הכיוון המדיני והאסטרטגי לדחף הישובי, עמדה בפני נסיבות בטחוניות שניתן לסכמן כלהלן: הטקטיקה של "חומה ומגדל" נועדה להדוף כנופיות, שהיו חמושות בעיקר ברובים וברימונים, ואשר העדיפו לפעול בלילה. חומות העץ והחצץ לא נועדו לעמוד באש מרגמות ולא בפני רכבי-שריון. כאשר ישובי-הספר ניצבו במבחני-הקרבות של מלחמת העצמאות, היה זה כבר לאחר שהגיעו מבין החר-מות הצרות המקוריות, ונזקקו עתה למערכות ביצורים ולסוגי-נשק מסוג שונה לחלוטין.

האסטרטגיה הישובית של תקופת המאורעות לא כוונה להגנת גבולות בפני פולשים מבחוץ. מקימי טירת-צבי וחניתה ידעו שכנופיות תפעלנה נגדם מעבר לגבול, אך בימי המנדט הבריטי על איי והמנדט הצרפתי על סוריה והלבנון פטורים היו מלש-קול התגוננות נגד צבאות סדירים, אלמלא כן, ספק אם יכולנו להסתכן בהקמת הישובים בשערי-הגולן, עין-גב ודן.

המדיניות הלאומית עמדה בסימן הלחץ הגובר על יהודי אירופה. וייצמן טען בפני הועדה המלכותית על מר גורלם של ששת מיליוני יהודים, "אשר בשבילם נחלק העולם למקומות שאינם יכולים לחיות שם ולמקומות שאינם רשאים להיכנס שמה".⁶⁵ בנסיבות אלה נטתה ההנהגה לקבל את הצעת החלוקה, ויחד עם זאת שאפה להרחיב ולשפר ככל הניתן את הגבולות המוצ-עים. נמתחה ביקורת חריפה על השלטון המנדטורי שלא דיכא את הכנופיות ביד חזקה, וקיצץ בבית הלאומי. ובכל זאת עמדה תקופת המאורעות בסימן שיתוף-הפעולה עם השלטונות, שלא הפסיקו את העליה, אף כי צמצמוה, וקלטו אלפים בכוחות-הביטחון הליגליים. אין לתאר את התיישבות, "חומה ומגדל" ללא הסיוע הביטחוני הבריטי, אף כי הבריטים נטו, מ-1938 ואילך, לעכב עליות, אבל נרתעו מלמנע עליות על הקרקע.

מוצא ליצר המעשה וחירוף הנפש שלו, ולא צריך גם שיווצר הרושם כי כל הפעולה הזאת מכוננת אך ורק למטרה הפוליטית של הבטחת גבולות... כל נקודת ישוב חדשה היא כמובן נשק רבי-ערך, מבצר, כוח פוליטי, אבל המטרה היא התיישבות".⁶⁴ ממילא אין עליית גרעין על קרקעו בבחינת "הפגנה" פוליטית, שערכה — לשעתה. המדינאי עשוי לכוון את העליה לשעת הכושר המדינית, אבל המתיישבים נטעו את עתידם, חיי חבריהם ומשפחותיהם במקום בו נעצו את יתדות החומה והמגדל. המתיישבים ידעו שההתיישבות בכלל, וההתיישבות האסטרטגית לא כל שכן, לא תניב פר' מניה וביה, ואפילו אירעה בנסיבות דרמטיות כמו ביום חניתה. אדרבה, אם באה ההתיישבות להש-פיע לאלתר על שרי ממשלות ועל חברי ועדות בריטיות, לא דיברה לליבם ובשפתם, ולכן לא היתה, "אפקטיבית", כפי שציפה שרתוק. ועדת פיל לא הספיקה לראות ישובי חומה ומגדל, ולאמיתו של דבר עמדו אף מנהיגי התנועה הציונית על ערכם כנשק פוליטי רק לאחר שהועדה עזבה את הארץ. ועדת וודהד התעלמה מהתנופה האנושית של הישובים הצעיר-ים, בעוד שהתרשמה ממפעל החשמל. עברו שנות עמל ויצירה עד שבאה המדיניות הישובית על שכרה מידי שליחי אר"ם.

חזון ארץ-ישראל חבק אופקים נרחבים, הרחק מעבר לשדות החריש של ישובי חומה ומגדל. כבר הברון רוטשילד גאל אדמות בגולן, וייצמן ובן-גוריון מעולם לא נטשו את התקוה לאילת עברית, ולא נואשו מהתיישבות מעבר לירדן. כאשר הסוכנות תבעה שטחים ממזרח לנהר לא נקטה תכסיס פוליטי כדי "לתפוס מרובה", אלא ביטאה מאויים להרחיב את ההתי-ישבות מהירמון דרומה, במורד בקעת הירדן העזובה. מאויים כאלה עולים מאליהם בשיחה של בן-גוריון ורוטנברג בשנת 1935 על תכנית-השקיה נרחבת לשתי הגדות, "כשיהיה עמק-הירדן בידינו", חולם רוטנברג בקול, "נעבור גם לצד השני". ובן-גוריון רושם לעצמו: "הסכמתי בלב שלם".⁶⁵ כל המש-ברים והאכזבות של שנים עשרה השנים הבאות לא עקרו מחשבות מעין אלה מלבם. בעיצומו של משבר ה"מאבק", בקונגרס הציוני ה"ב בדצמבר 1946, שוב ניצב הקונגרס בפני הכרעה אם להיכנס במו"מ עם בריטים וערבים על תכניות לחלוקה, ועל חילופי אוכלוסין אפשריים. כאשר דיבר בן-גוריון בפני מליאת הקונגרס, בתשובתו למתווכחים, אמר שאין לבו להצעות על טרנספר של ערבים מא"י המערבית, והדגיש שהצעה זאת לא הועלתה מצדנו. במקום חילופי אוכלוסין העמיד אפשרות אחרת: "חליפין של האדמה", ואותה שעה חשב על השטחים השוממים והבלתי מיושבים, "מאדמות עבר-הירדן ומסביב לים המלח עד עקבה".⁶⁶ חזון הפיתוח של עמק הירדן והערבה למלוא אורכם, עד מפרץ אילת, נשמע בדברים הללו. חזון ההתיישבות פיעם בנוער שביקש להגית מן המצור של תרצ"ו. הנוער היטה כתף, נחלץ להקים את ישובי חומה ומגדל, והעמיס על עצמו את המדיניות והאסטרטגיה הישובית. החזון הדריך את יומת המעשה, והמעשה חולל את המדיניות והאס-טרטגיה. במושגי תורת-המלחמה, היתה ההתיישבות למתקפת-נגד, לתגובה אופנסיבית על ההתקפה הערבית. מן הבחינה הצבאית ראוי הישגה של מדיניות זאת לציון מיוחד: החתקפה האסטרטגית הוגשמה תוך נקיטת טקטיקה הגנתית; משעה שהוקמו החומות והוצב המגדל, הפך הישוב לעמדת-מגן ולמשלט.⁶⁷ לא ארכו הימים, והישוב הפך לבסיס-פעולה גם

עלול להתקבל הרושם שבאותם ימים לא היתה ההתישבות אלא מכשיר ביטחוני ו"הפטנט" לכל בעיות הביטחון. אכן, לנוכח הכנופיות היוו הישובים, המקושרים בדרכים ובקשר-איתות, חלק ניכר וחיוני במערכת-המגן הישובית. אולם עם כל זאת יש לחזור ולהדגיש את דברי משה שרת על מהותה של ההתישבות כמטרה לעצמה ולא ככלי-שרת פוליטי. טבעה וטיבה של ההתישבות קבעו וקובעים את גבולות כוחה ומגבי לותיה: לא כל משלט יצלח לישוב, ולא כל ישוב — למשל. כבר בימי המאורעות נתעורר הצורך באמצעים סטטיים ובכוחות ניידיים נוספים ושונים מאוד: הגדר והכביש בצפון, משטרות-טיגרט ומצדיות ("פילבוקסים"), משמרות ממונעים של נוטרים, פלוגות-שדה ופלוגות-לילה, וכל אלה — בנוסף על המערך הצבאי והאווירי הבריטי שנפרס בארץ. די בדברים אלה להצביע על המגבלות של ההתישבות-הספר בתנאי המלחמה בימינו: אינה יכולה לבוא במקום מיגנני נ"ט, תחנות מכ"מ ושדות תעופה למטוסי סילון. צינורות-מים אינם תחליף לצינורות נפט. ולמותר להזכיר שהישובים עצמם פגיי עים — לא פחות מפגיעותם של ערים ומפעלים חיוניים — ויש למקמם כך שיוגנו במידת האפשר מאש.⁶⁹

אולם יותר ממה שנשתנו הנסיבות מאז ועד עתה, נותר השוה והאקטואלי: עם שב למולדתו וקובע את גבולותיה תוך מאבק. כל גבול משקף את מאמץ היצירה של עם ואת יחסי-הכוחות המדיניים והביטחוניים החולפים, ובכל גבול באים לידי ביטוי הנתונים ה"טבעיים" והאנושיים: גורמים רגשיים ודתיים, היסטוריים ואתניים, כלכליים וביטחוניים. החזון הלאומי, עוצמת השאיפות ומרחי-העשייה הלאומי ידריכו מדינאים בהגדרת עמדתם ביחס לגבולות חיוניים ורצויים, ובהכרעה בין שיקולים מנוגדים, כגון "גבול גיאוגרפי" לעומת "גבול דמוגרפי".

כך ניצבנו בשנות המאורעות בפני ההכרעה אם "ליהד" את עמק בית-שאן, ואם לתבוע חזקת-בעלות על הגליל העליון המערבי. גם אז ניטשה מחלוקת בין תובעי התפשטות "גיאור-גרפית" ובין הגורסים צמצום טריטוריאלי לטובת גבול "דמו-גרפי". ההכרעה שנפלה אז, עדיין קובעת את המציאות של היום: נתקשה לדמות את מדינת ישראל ללא אחיזה בקר-הירמוך בקדמת הכינרת, ללא קר-הירדן בעמק בית-שאן, וללא עמידה בסולמה של צור. הכרעה בדבר חבלים אחרים בארץ-ישראל עומדת בפנינו כיום, ותובעת ראייה למרחוק, אל העתיד. אך משעה שהוגדרו היעדים הטריטוריאליים, לא יארכו ימיה של היאחזות צבאית גרידא, ובודאי לא תתקיים בידינו נחלה, אלא אם תכה ההתנחלות שורשים חזקים בקרקע — התישבות חקלאית, תעשייתית ואפילו מלונאית ומסחרית. ההתישבות הופכת את השטחים ה"חיוניים" לשטחים חיים ורוויי חיוניות. לסיכום הדיון, נדגיש את הסגולות הייחודיות של ההתישבות במערכת פעולותינו הלאומיות. היא מגשימה את המהפכה הציונית הלאומית והאישית של "שיבת ציון", בהופכה "עם עולם" ל"עם הארץ", במובן הנעלה של המלה. יותר מכל פעולה ציונית היא ממחישה וקובעת בעליל את עצם זיקתנו וזכותנו לחבלי הארץ. כאן טמון לקח מאלף בעובדה ששטחי ההתישבות העברית בימינו שונים כל כך מחבלי המולדת ההיסטוריים. "נחלת הבנים" של ימינו רחוקה מלחפוף את "נחלת האבות". ולא זו בלבד, אלא רב ההבדל בזיקתנו הישובית לחבלי הארץ שברשותנו: אחיזתנו בדרום ובנגב,

מחבל לכיש דרומה עד אילת, חזקה בהרבה מאחיזתנו הבלתית-מושרשת דיה בגליל המרכזי והמערבי. המציאות הישובית של ימינו מוכיחה בעליל, שיותר ממה שיונקת ההתישבות הציונית ממורשת העבר ומ"זכות היסטורית" כלשהי, היא קובעת בעצם טבעה החלוצי והיוצר את "זכותו הטבעית" של העם על חבלי הארץ. שכן ההתישבות עושה ארץ למולדת.

הערות

1. משה שרת, יומן מדיני ב (להלן — שרת ב), ת"א 1971, עמ' 173.
2. יוסף וייץ איש הקה"ל רב הפעלים פוסח על חידוש כפר חסין ביומנו. ה"ל. מיומני א, ת"א תשכ"ב.
3. ספר תולדות ההגנה, כרך ב, חלק שני (להלן — ההגנה ב-2), עמ' 852—854.
4. וייץ סייע בידי קיבוץ תל-עמל לקבל תקציב לעלייתו (וייץ, יומני א, עמ' 161—162, 175). יוחנן רטנר בדק ושיפר את תכנית החצר. על חלקו באסטרטגיה ובטקטיקה הישובית — להלן.
5. דוד בן גוריון, במערכה א³, ת"א תשי"א, עמ' 32.
6. שרת, ב, עמ' 144, 162, 173.
7. אלהן אורן, תוכנית ההגנה של קולונל גולדסמיד להתישבות בעבר הירדן, 1882—1892: הציונות ג, עמ' 49.
8. ארתור רופין, פרקי חיי ב, ת"א תש"ז עמ' 66—67.
9. שם, עמ' 78—84.
10. ראה למשל ברכה חכם (עורכת), ספר העליה השניה, ת"א תש"ז, עמ' 405—406, 414—415. רופין עצמו דגל מלכתחילה בהתישבות מרוכזת באזורים מצומצמים, שבהם אפשר יהיה להגיע מהר לאוטונומיה המבוססת על רוב מקומי. גם בעיניו היתה בקעת כנרת משני עברי הירדן חטיבה טריטוריאלית אחת. על תכניתו הראשונה להתישבות — אלכס ביין, תולדות ההתישבות הציונית⁴, ת"א 1970, עמ' 35—36.
11. ההגנה א-2, עמ' 591—597. לאחרונה הוקם באותו אזור המרכז האזורי "בני-יהודה".
12. שם ב-1, עמ' 483.
13. שם, ב-1, 586—587; שם ב-2, עמ' 851.
14. חיים ארלוזורוב, יומן ירושלים, הוצאת מפא"י ללא תאריך, עמ' 354.
15. H. F. Frischwasser-Raanan, The Frontiers of a Nation, 1955, p. 134—5, 138. בעקבותיו י' ברסלבי, הידעת את הארץ, הקבה"מ תשכ"א, עמ' 278—281, 282; 284.
16. ברסלבי שם, עמ' 287.
17. הוחל בקניית הקרקעות בעמק בית-שאן ב-1929. משנת 1931 התישבו כ-100 יהודים בעיר, אבל נעקרו בפרוץ מאורעות תרצ"ו. י' וייץ, התנחלותנו בתקופת הסער, מרחביה 1947, עמ' 76; ה"ל, יומני א, עמ' 227.
18. שם, עמ' 223, 225, 228.
19. למשל, דיון בין וייץ והרצל, שם עמ' 205.
20. שרת ב, עמ' 14—16 וכן עמ' 66—67, 107—108, 178—179, לעומת עמ' 235.
21. שם, עמ' 144. ההדגשות כאן ובהמשך — הן שלי.
22. שם, עמ' 152.
23. שם, עמ' 162—163. ברוח זאת כתב לדוד הכהן, ברל כצנלסון ורב הון, ששהו בלונדון. הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ), תיק S25-6571, מכתב מ-3 יוני 37.
24. שרת ב, עמ' 168—169, 170, 183.
25. שם, עמ' 185 (וראה עמ' 164—165).
26. שם, עמ' 172 (בשינוי פיסוק לצורכי הדגשה. א').
27. שם, עמ' 173.
28. אצ"מ. פרוטוקולים של הנהלת הסוכנות (להלן — פרוטוקולים), כרך 26 דיון 56 (20 יוני 1937), עמ' 5—10. השוה וייץ, יומני א, עמ' 240—241, 241—248.
29. שרת, ב; עמ' 229, והשוה פרוטוקולים, כרך 27, דיון 58 4) (יולי).

30. אצ"ם, תיק S-25-6571 (4 יולי 37).
31. שם שם, המכתב מתפרסם כאן לראשונה.
32. Palestine Royal Commission Report, Cmd. 5479, 1937, p. 382 (להלן — דו"ח פיל).
33. שם, עמ' 383.
34. שם, עמ' XI.
35. שם, עמ' 261—262.
36. שם, עמ' 389. הערכה לחשיבותו של המפעל בנהריים — שם, עמ' 48.
37. בן-גוריון, במערכה א, עמ' 139. והשוה עתה ב"ג, מכתבים אל פולה ואל הילדים, ת"א 1968, עמ' 184—185.
38. שם, עמ' 149—151. הוא מונה שמונה נקודות ב"משולש דגניה". אך כיון שהוא מונה את גשר בנפרד מדלהמיה (אשדות יעקב), עולה מנינו כדי 8 ללא עין גב. ומן הנכון היה שלא למנות את גשר עם הישובים שממזרח לנהר, אלא לדון בה בהקשר עם נהריים. וראה להלן.
39. ארכיון קה"ל, פרטיכלים של ישיבות הדירקטוריון, כרך 6, ישיבה ב' 6 דצמבר 1937. השוה וייץ, יומני א, עמ' 289.
40. וייץ שם, עמ' 325.
41. תיאור ההתקפה על טירת-צבי — ההגנה ב'2, עמ' 866—869. תגובת גנרל וייל והנציב ווקופ — שרת ג, עמ' 59—60, 61, 64—63.
42. שרת ג, עמ' 77 ואילך.
43. אצ"ם, תיק 15182. Memorandum Submitted to the Palestine Partition Commission by the Executive of the Jewish Agency for Palestine (להלן — התזכיר). בגוף התיק אין מפות. אולם ראה שרת ג, עמ' 106, והערה 59 להלן. בדו"ח הוועדה מובאות מפות להמחשת התביעה היהודית: Palestine Partition Commission Report Cmd., 854, October 38, (להלן — דו"ח ווהדה), מפות 7, 11 (ירושלים).
44. התזכיר, סעיפים 31—33. השוה שרת ג, עמ' 106.
45. שם, סעיף 34. מנין 4 הישובים מתיחס ככל הנראה לדרום עמק בית-שאן: תל-עמל, שדה-נחום, מעוז-היים וטירת-צבי. אלמלא כן, אין הסבר להשמטת בית-יוסף.
46. שם, סעיף 45, וכן עמ' 24. השוה שרת ג, עמ' 106, 127.
47. הוגשו תזכירים נפרדים בשאלת עבה". שרת ג, עמ' 128 (השוה שרת ב, עמ' 64).
48. דו"ח ווהדה, עמ' 112—113.
49. שם, עמ' 113.
50. שם, עמ' 47.
51. שם, עמ' 149—151. חברי הוועדה הביעו חשש שמא המפעל בנהריים יחולל שינוי מפליג בנוף הארץ. לרעת המאמינים בקדושתה. כן טענו שצרכי המפעל יפגעו בניצול המים להשקיה. (שם, עמ' 59—61).
52. שם, עמ' 47.
53. שם, עמ' 295. סיורי הוועדה — במפה 2 של הדו"ח.
54. בן-גוריון, במערכה ב, עמ' 74.
55. שם, עמ' 62.
56. שם, עמ' 68.
57. שרת ג, עמ' 301—302; השוה עמ' 350.
58. שם עמ' 318—319. בנובמבר 38 עלו שרונה, גאולים, אילון, כפר-רופין, נוה איתן, כפר מסריק.
59. הרצפלד ניסה לגייס תמיכה כספית מציוני אנגליה לסלילת הכביש. בארץ נתבע „כופר הישוב" לממן את הכביש. שרת ג, עמ' 319; אצ"ם, תיק S-25/2944.
60. וייץ, יומני ב, עמ' 29. א' גולומב, חביון עוז ב, עמ' 203. הנני מודה לאל"מ (מיל') אלעזר גלילי איש אפקים, שהפנה תשומת לב לענין זה ועמד על ההתנגשות בין השיקול הבטחוני והישובי. יוסף אבידר, בדרך צה"ל, מערכות 1970, עמ' 139—141. ארכיון תולדות ההגנה, תיק 1211 (עדות שלמה גור). לראשונה עלה לכאן הגרעין המושבי „דרור". כשהתפורר עלתה כאן „חרמונים" ב'1942.
62. על הכשרת הקרקע ופיתוחו האזורי של עמק בית-שאן עד 1948 — ראה יוסף וייץ, מגמרא לרוחא, רמת גן, 1972, עמ' 88—92 ומפות בעמ' 93—95.
63. הוועדה לא ביקרה בקדמת הכינרת ובעמק בית-שאן. ראה Report to the General Assembly by the United Nations Special Committee on Palestine, London, HMSO 1947; Annexes, Appendices, Maps p. 8 + Map.
64. שרת ג, עמ' 318.
65. בן-גוריון, זכרונות ב, ת"א 1972, עמ' 458—459.
66. הנ"ל. במערכה ה, עמ' 141—142.
67. וינגייט התרשם מכך ששומרת בישוב חומה ומגדל מנתהו מלהיכנס למשק. את סיוריו החל באזור טירת-צבי ומשם עבר לחניתה. כריסטופר סייקס, אורד וינגייט, מערכות 1961, עמ' 130, 132, 138—136. ההגנה ב'2, עמ' 913—914.
68. חיים וייצמן, מסה ומעש, ירושלים ות"ת תש"ל, עמ' 375.
69. יוחנן רטנר כתב על מיקום ישובים כבר בחוב' א' של „מערכות" (אפריל 1940). המאמר הודפס שוב בחוב' פז-פה, עמ' 161—164.

(המשך מעמ' 38)

מבנה דו-מחלקתי זה של אגף המטה יקוים גם ברמות של הפיקוד, האוגדה והחטיבה. בכל אחת מרמות אלו יהיה אג"מ מפוצל למחלקת תכנון והדרכה ולמחלקת מבצעים ובראש כל אחת מהמחלקות יעמוד קצין בעל הכשרה וניסיון מתאימים. בימי שלום ישמור מבנה זה על איזון מתאים של תשומת הלב הניתנת לנושאי התכנון לעומת הנושאים השוטפים וחשי- בותו תהיה גדולה באותה מידה גם בעבודות אג"מ במלחמה. מחלקת המבצעים של אג"מ בכל מפקדה היא שתמשיך לסייע למפקד בניהול הקרב ואילו מחלקת התכנון וההדרכה תתרכז בתכנון השלבים הבאים של המלחמה. אם נכונה ההנחה שהמלחמה הבאה עשויה להיות ארוכה מזו שחלפה כי אז חיוני ביותר לארגון את האג"מ במבנה זה. אין מאמר זה מתיימר להקיף את כלל הנושאים הקשורים בעבודת אגף המטה בעתות שלום ובזמן מלחמה — הוא בא להצביע על נושא מרכזי שמשמעותו והשלכותיו רבים ביותר ותיקונו הכרחי להכנת הצבא לקראת העתיד.

הדומה של עבודת התכנון וההדרכה ששניהם מחייבים עבודה שיטתית מרחיקת ראות. הרמה הבכירה בכל נושאי התכנון וההדרכה תהיה אגף תכנון והדרכה במטה הכללי; האגף יורכב ממחלקת תכנון וממחלקת הדרכה (מה"ד) המפוצלים כיום. לאחר איחודם לאגף אחד יהיה אגף זה מופקד מקצועית על נושא התכנון בצה"ל החל מהתכנון הרב שנתי וכלה בתכנונים אופרטיביים למבצעים. אגף זה יקבע תורה אחידה — עקרונית וטכנית — למלאכת התכנון בצה"ל. הוא יורד שהתכנון יבוא לכלל ביטוי בעבודת מערך ההדרכה בצה"ל ובתכניותיו. כן יפתח האגף את תודעת התכנון לטווח ארוך על-ידי טיפוח קצינים מתאימים וקיום קורסים והשתלמויות בנושא זה. אגף זה ימשיך להיות מופקד על כל נושא ההדרכה והתורה כפי שעושה מה"ד כיום. בצדו של אגף התכנון וההדרכה תמשיך לפעול מחלקת המבצעים במטכ"ל שעתה תהיה משוחררת מהכנת התכנונים האופרטי- ביים ושעיסוקה המרכזי יהיה הטיפול בבעיות שוטפות.